

BORSA GEDEON

Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt műveinek megjelentetői

Egyetlen más Magyarországon élt szerző műveinek sem jelent meg a 15–16. században annyi kiadása nyomtatásban, mint az obszerváns ferences rend két tagjának: Laskai Osvátnak és Temesvári Pelbártnak. Természetesen mindkettő kora tudományosságának nemzetközi nyelvén, latinul írt. Így nevük a külföldi szakirodalomban Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco), ill. Pelbartus de T(h)emeswar (T(h)emeswar) formában olvasható. A mai ismertek alapján e két szerző munkáinak az alábbi kiadásairól lehet tudni:¹

LASKAI OSVÁT (kb. 1450 Laskó (Baranya) – 1511.VI.10 Pest)

Biga salutis

- 1A. De sanctis Hagenau 1497.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 37, CIH 2484, H 9054.
- 1B. De tempore Hagenau 1498.I.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 39, CIH 2482, H 9052.

- 2A. De sanctis Hagenau 1499.VII.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 47, CIH 2485, H 9055.
- 2B. De tempore Hagenau 1499.IX.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 48, CIH 2483, H 9053.

- 3A. Quadragesimale Hagenau 1501.XII.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 89, BNHC O 238, VD 16 O 1418.
- 3B. De tempore Hagenau 1502.II.17. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 108, BNHC O 245, VD 16 O 1425.
- 3C. De sanctis Hagenau 1502.VI.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 107, BNHC O 242, VD 16 O 1422.

- 4A. De tempore Hagenau 1506.IX.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 136, BNHC O 246, VD 16 O 1427.

¹ Ez az összeállítás napvilágot látott már nyomtatásban: *Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái. The works of Pelbartus de Themeswar and Osualdus de Lasko*. BORDA Lajos gyűjteménye. Collection of Lajos BORDA. Zebegény, 2004. 52–57, 72–73. – Az egész évre szóló *Biga salutis* és a *Pomerium* c. beszédgűjtemény tagjait szűk időhatárok között ugyan, de külön-külön jelentették meg. A részek szerinti hasznos áttekintést Borda Lajos készítette (*i. m.* 58–59, 73.).

- 4B. De sanctis Hagenau 1506.X.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 135, BNHC O 243, VD 16 O 1423.
- 4C. Quadragesimale Hagenau 1506.XI.4. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 137, BNHC O 239, VD 16 O 1419.
- 5A. Quadragesimale Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 199, BNHC O 240, VD 16 O 1420.
- 5B. De sanctis Hagenau 1516.V.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 210, BNHC O 244, VD 16 O 1424.
- 5C. De tempore Hagenau 1516.VII.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 211, BNHC O 247, VD 16 O 1428.
6. Quadragesimale (boh.) Praha 1605 Niger. – 8°
RMK III 7518, Knihopis 5551.

Gemma fidei (szerzésének ideje: 1506).

7. Quadragesimale Hagenau 1507.VI.6. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 141, BNHC O 241, VD 16 O 1421.

Biga salutis

1.	De sanctis	Hagenau	1497. VII. 27.	1A.
2.	De sanctis	Hagenau	1499. VII. 14.	2A.
3.	De sanctis	Hagenau	1502. VI. 12.	3C.
4.	De sanctis	Hagenau	1506. X. 13.	4B.
5.	De sanctis	Hagenau	1516. V. 10.	5B.
1.	De tempore	Hagenau	1498. I. 22.	1B.
2.	De tempore	Hagenau	1499. IX. 28.	2B.
3.	De tempore	Hagenau	1502. II. 17.	3B.
4.	De tempore	Hagenau	1506. IX. 10.	4A.
5.	De tempore	Hagenau	1516. VII. 9.	5C.
1.	Quadragesimale	Hagenau	1501. XII. 24.	3A.
2.	Quadragesimale	Hagenau	1506. XI. 4.	4C.
3.	Quadragesimale	Hagenau	1515. XII.	5A.
4.	Quadragesimale	Praha	1605.	6.

TEMESVÁRI PELBÁRT (kb. 1435 Temesvár – 1504.I.22 Buda)

Stellarium (szerzésének ideje: 1480–1483).

8. Stellarium Hagenau 1498.V.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 41, CIH 2558, H 12563. vö. 31.
9. Stellarium [Basel c.1499 Jakob Wolff.]. – 4°
RMK III 76, CIH 2559, H 12562.
10. Stellarium Hagenau 1501.I.28. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 90, BNHC P 260, VD 16 P 1206. vö. 33.

11. Stellarium Hagenau 1501.IV.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III.91, BNHC P 261, VD 16 P 1207. vö. 34.
12. Stellarium Hagenau 1502.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 109, BNHC P 263, VD 16 P 1209. vö. 35.
13. Stellarium Augsburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 103, BNHC P 262, VD 16 P 1208. vö. 36.
14. Stellarium Hagenau 1504.III.12. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 120, BNHC P 264, VD 16 P 1210. vö. 37.
15. Stellarium Hagenau 1505.IV.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 127, BNHC P 265, VD 16 P 1211. vö. 38.
16. Stellarium Straßburg 1506 Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 138, BNHC P 267, VD 16 P 1212. vö. 39.
17. Stellarium Hagenau 1508.III.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 150, BNHC P 268, VD 16 P 1213. vö. 40.
18. Stellarium Hagenau 1509.IX.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 153, BNHC P 269, VD 16 P 1214. vö. 41.
19. Stellarium Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 158, VD 16 ZV 24944, Gültlingen I.214.48. vö. 42.
20. Stellarium Lyon [1509] Clein. – 4°
RMK III 160, BNHC P 266, Gültlingen I.135.34. vö. 43.
21. Stellarium [Hagenau] 1511.X.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 169, BNHC P 270, VD 16 P 1215. vö. 44.
22. Stellarium Lyon 1514.VII.12. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 190, BNHC P 271, Gültlingen III.103.6. vö. 45.
23. Stellarium [Hagenau] 1515.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 201, BNHC P 272, VD 16 P 1216. vö. 46.
24. Stellarium Paris 1517.V.7. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux kiad. – 8°
RMK III 216, Inv.chron. II. 1683, Renouard III.594. vö. 47.
25. Stellarium [Nürnberg] 1518.XII.25. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK II 223, BNHC P 274, VD 16 P 1217. vö. 48.
26. Stellarium Hagenau 1520.VII.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 233, BNHC P 275, VD 16 P 1218. vö. 49.
27. Stellarium Paris 1521.VI.18. Vidoue ny. [Regnault kiad.]. – 8°
RMK III 5112, BNHC P 276, Inv. chron. III.197. vö. 50.
28. Stellarium Venezia 1586 Bertano. – 4°
RMK III 751, BNHC P 277, EDIT 32906.

Expositio (szerzésének ideje: 1483–1487).

29. *Expositio Hagenau* 1504.V.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 124, BNHC P 213, VD 16 P 1162.
30. *Expositio Hagenau* 1513.IV.9. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 183, BNHC P 214, VD 16 P 1163.

Pomerium (szerzésének ideje: 1489–1498).

- 31A. *De tempore Hyem. & Est. Hagenau* 1498.VII.27. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 42, CIH 2556, H 12551. vö. 8.
- 31B. *De sanctis Hyem. & Est. Hagenau* 1499.II.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 49, CIH 2554, H 12555.
- 31C. *Quadragesimale Hagenau* 1499.XI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 50, CIH 2552, H 12559.
- 32A. *De tempore Hagenau* 1500.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 56, CIH 2557, H 12552.
- 32B. *De sanctis Hagenau* 1500.VI.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 55, CIH 2555, H 12556.
- 32C. *Quadragesimale Hagenau* 1500.VII.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 57, CIH 2557, H 12560.
- 33A. *De tempore Hyem. & Est. Hagenau* 1501.II.22. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 94, BNHC P 231, VD 16 P 1179. vö. 10.
- 33B. *Quadragesimale Hagenau* 1501.IV.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 96, BNHC P 246, VD 16 P 1192.
- 33C. *De sanctis Hyem. & Est. Hagenau* 1501.VI.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 92, BNHC P 215, VD 16 P 1164.
- 34A. *Quadragesimale Hagenau* 1501.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 97, BNHC P 247, VD 16 P 1193. vö. 11.
- 34B. *De tempore Hagenau* 1501.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 95, BNHC P 232, VD 16 P 1180.
- 34C. *De sanctis Hagenau* 1501.IX.30. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 93, BNHC P 216, VD 16 P 1165.
- 35A. *Quadragesimale Hagenau* 1502.VI.10. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 112, VD 16 P 1195. vö. 12.
- 35B. *De tempore Hagenau* 1502.VIII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 111, BNHC P 234, VD 16 P 1182.
- 35C. *De sanctis Hagenau* 1502.IX.7. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 110, BNHC P 217, VD 16 P 1167.
- 36A. *Quadragesimale Augsburg* 1502.X.31. Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 106, BNHC P 248, VD 16 P 1194. vö. 13.
- 36B. *De tempore Augsburg* 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 105, BNHC P 233, VD 16 P 1181.

- 36C. De sanctis Ausgburg 1502 Otmar ny. – Schönspeger kiad. – 2°
RMK III 104, BNHC P 218, VD 16 P 1166.
- 37A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1503.IX.25. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 113, BNHC P 235, VD 16 P 1183. vö. 14.
- 37B. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1504.I.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 121, BNHC P 219, VD 16 P 1168.
- 37C. Quadragesimale Hagenau 1504.II.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 123, VD 16 P 1196.
- 38A. De tempore Hagenau 1504.X.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 122, VD 16 P 1184. vö. 15.
- 38B. De sanctis Hagenau 1505.I.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 128, BNHC P 220, VD 16 P 1169.
- 37C. Quadragesimale Hagenau 1505.IV.23. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 129, BNHC P 249, VD 16 P 1197.
- 39A. De sanctis Straßburg 1505.II.4. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 131, VD 16 P 1171. vö. 16.
- 39B. De tempore Straßburg 1505.XII.1. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 132, BNHC P 236, VD 16 P 1185.
- 39A. Quadragesimale Straßburg 1506.III.20. Knobloch ny. Ravensberg kiad. [Köln]. – 2°
RMK III 139, BNHC P 250, VD 16 P 1198.
- 40A. De tempore Hagenau 1507.X.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 143, BNHC P 237, VD 16 P 1186. vö. 17.
- 40B. De sanctis Hagenau 1507.XII.3. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 142, BNHC P 221, VD 16 P 1172.
- 40C. Quadragesimale Hagenau 1507.XII.20. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 144, BNHC P 251, VD 16 P 1200.
- 41A. De tempore Hyem.& Est. Hagenau 1509.IV.13. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 155, BNHC P 238, VD 16 P 1187. vö. 18.
- 41B. Quadragesimale Hagenau 1509.V.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 156, BNHC P 252, VD 16 P 1201.
- 41C. De sanctis Hyem.& Est. Hagenau 1509.VII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 4°
RMK III 154, BNHC P 222, VD 16 P 1173.
- 42A. De tempore Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 161, BNHC P 239, VD 16 ZV 24936, Gültlingen I.213.46. vö. 19.
- 42B. De sanctis Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 159, BNHC P 223, VD 16 ZV 24943, Gültlingen I.213.45.
- 42C. Quadragesimale Lyon 1509.VIII.8. Sacon ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 162, BNHC P 253, VD 16 ZV 24937, Gültlingen I.214.47.
- 43A. De tempore Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4° vö. 20.
RMK III. 79, Gültlingen I. 134.30–31.
- 43B. De sanctis Hyem.& Est. Lyon [1509] Cleyn. – 4°
RMK III 5063, BNHC P 224, Gültlingen I.134.32–33.

- 43C. Quadragesimale Lyon 1509.XI.23. Cleyn. – 4°
RMK III 163, BNHC P 254, Gültlingen I.134.29.
- 44A. Quadragesimale Hagenau 1511.I.24. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 172, BNHC P 255, VD 16 P 1202. vö. 21.
- 44B. De sanctis Hagenau 1511.VII.1. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 170, BNHC P 225, VD 16 P 1174.
- 44C. De tempore Hagenau 1511.VIII.31. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 171, BNHC P 240, VD 16 P 1188.
- 45A. De tempore Lyon 1514.III.23. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 192, Gültlingen III,102.4. vö. 22.
- 45B. De sanctis Lyon 1514.VI.3. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 191, BNHC P 226, VD 16 ZV 25164, Gültlingen III.102.3.
- 45C. Quadragesimale Lyon 1514.VII.26. Lescuyer ny. Koberger kiad. [Nürnberg]. – 2°
RMK III 193, BNHC P 256, Gültlingen III.102.5.
- 46A. Quadragesimale Hagenau 1515.X. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 203, BNHC P 257, VD 16 P 1203. vö. 23.
- 46B. De sanctis Hagenau 1515.XII. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 202, BNHC P 227, VD 16 P 1175.
- 46C. De tempore Hagenau 1516.II.19. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 212, BNHC P 241, VD 16 P 1189.
- 47A. De sanctis Hyem.& Est. Paris 1517.II.5. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le Preux
kiad. – 8°
RMK III 217, Inv. chron. II.1684, Renouard III.595. vö. 24.
- 47B. De tempore Hyem.& Est. Paris 1517.VI.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le
Preux kiad. – 8°
RMK III 218, Inv. chron. II.1685, Renouard III.596.
- 47C. Quadragesimale Paris 1507[=1517].VIII.20. Bienayse ny. Parvus, Regnault, Le
Preux kiad. – 8°
RMK III 147, Inv. chron. II.1686, Renouard III.597.
- 48A. Quadragesimale [Nürnberg] 1519.III.3. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 230, BNHC P 258, VD 16 P 1204. vö. 25.
- 48B. De tempore [Nürnberg] 1519.VIII.1. Stuchs ny. Koberger kiad. – 2°
RMK III 229, BNHC P 242, VD 16 P 1190.
- 48C. De sanctis [Nürnberg] 1519 [Stuchs ny.] Koberger kiad. – 2°
RMK III 228, BNHC P 228, VD 16 P 1176.
- 49A. Quadragesimale [Hagenau] 1520.V. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 235, BNHC P 259, VD 16 P 1205. vö. 26.
- 49B. De sanctis Hagenau 1520.XI. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 234, BNHC P 229, VD 16 P 1177.
- 49C. De tempore Hagenau 1521.II.5. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 240, BNHC P 243, VD 16 P 1191.
- 50A. Quadragesimale Paris 1521 [Cornillau ny.] Regnault kiad. – 8°
RMK III 245, Inv. chron. III.198. vö. 27.
- 50B. De sanctis Hyem.&Est. Rouen 1521.IV.5. Olivier ny. Regnault kiad. Paris. – 8°
RMK III 5113, BNHC P 230.
- 50C. De tempore Hyem.&Est. Paris 1521.IX.20. Vidoue ny. Regnault kiad. – 8°
RMK III 5114, BNHC P 244–245, Inv. chron. III. 381.

*Pomerium**Sermones de tempore.*

Vasárnapokra, és az egyház állandó ünnepeire írott beszédsorozat.

A pars hyemalis rész a téli, a pars estivalis rész a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De tempore	Hagenau	1498. VII. 27.	31A.
2.	De tempore	Hagenau	1500. II. 22.	32A.
3.	De tempore	Hagenau	1501. II. 22.	33A.
4.	De tempore	Hagenau	1501. VIII. 3.	34B.
5.	De tempore	Hagenau	1502. VIII. 3.	35B.
6.	De tempore	Augsburg	1502.	36B.
7.	De tempore	Hagenau	1503. IX. 25.	37A.
8.	De tempore	Hagenau	1504. X. 3.	38A.
9.	De tempore	Straßburg	1505. XII. 1.	39B.
10.	De tempore	Hagenau	1507. X. 5.	40A.
11.	De tempore	Hagenau	1509. IV. 13.	41A.
12.	De tempore	Lyon	1509. VIII. 8.	42A.
13.	De tempore	Lyon	[1509]	43A.
14.	De tempore	Hagenau	1511. VIII. 31.	44C.
15.	De tempore	Lyon	1514. III. 23.	45A.
16.	De tempore	Hagenau	1516. II. 19.	46C.
17.	De tempore	Paris	1517. VI. 20.	47B.
18.	De tempore	[Nürnberg]	1519. VIII. 1.	48B.
19.	De tempore	Hagenau	1521. II. 5.	49C.
20.	De tempore	Paris	1521. IX. 20.	50C.

Sermones de sanctis.

Szentekről írt beszédgyűjtemény. Pars hyemalis része a téli, pars estivalis része a nyári időszakra írt beszédeket tartalmazza.

1.	De sanctis	Hagenau	1499. II. 20.	31B.
2.	De sanctis	Hagenau	1500. VI. 8.	32B.
3.	De sanctis	Hagenau	1501. VI. 14.	33C.
4.	De sanctis	Hagenau	1501. IX. 30.	34C.
5.	De sanctis	Hagenau	1502. IX. 7.	35C.
6.	De sanctis	Augsburg	1502.	36C.
7.	De sanctis	Hagenau	1504. I. 31.	37B.
8.	De sanctis	Hagenau	1505. I. 23.	38B.
9.	De sanctis	Straßburg	1505. II. 4.	39A.
10.	De sanctis	Hagenau	1507. XII. 3.	40B.
11.	De sanctis	Hagenau	1509. VII. 31.	41C.
12.	De sanctis	Lyon	1509. VIII. 8.	42B.
13.	De sanctis	Lyon	[1509]	43B.
14.	De sanctis	Hagenau	1511. VII. 1.	44B.
15.	De sanctis	Lyon	1514. VI. 3.	45B.
16.	De sanctis	Hagenau	1515. XII.	46B.
17.	De sanctis	Paris	1517. II. 5.	47A.
18.	De sanctis	[Nürnberg]	1519.	48C.
19.	De sanctis	Hagenau	1520. XI.	49B.
20.	De sanctis	Rouen	1521. IV. 5.	50B.

Sermones Quadragesimales.

Nagyböjti beszédvázlatok a bűnbánatról, a bűnről és a Tízparancsolatról.

1.	Quadragesimale	Hagenau	1499. XI. 10.	31C.
2.	Quadragesimale	Hagenau	1500. VII. 10.	32C.
3.	Quadragesimale	Hagenau	1501. IV. 30.	33B.
4.	Quadragesimale	Hagenau	1501. VI. 10.	34A.
5.	Quadragesimale	Hagenau	1502. VI. 10.	35A.
6.	Quadragesimale	Augsburg	1502. X. 31.	36A.
7.	Quadragesimale	Hagenau	1504. II. 14.	37C.
8.	Quadragesimale	Hagenau	1505. IV. 23.	38C.
9.	Quadragesimale	Straßburg	1506. III. 20.	39C.
10.	Quadragesimale	Hagenau	1507. XII. 20.	40C.
11.	Quadragesimale	Hagenau	1509. V. 8.	41B.
12.	Quadragesimale	Lyon	1509. VIII. 8.	42C.
13.	Quadragesimale	Lyon	1509. XI. 23.	43C.
14.	Quadragesimale	Hagenau	1511. I. 24.	44A.
15.	Quadragesimale	Lyon	1514. VII. 26.	45C.
16.	Quadragesimale	Hagenau	1515. X.	46A.
17.	Quadragesimale	Paris	1507[=1517]. VIII. 20.	47C.
18.	Quadragesimale	[Nürnberg]	1519. III. 3.	48A.
19.	Quadragesimale	[Hagenau]	1520.V.	49A.
20.	Quadragesimale	Paris	1521.	50A.

Rosarium (szerzésének ideje: I. 1500, II–III. 1501–1503, IV. 1504–
gondozója Laskai Osvát).

- 51A. *Rosarium* I. Hagenau 1503.IX.8. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 114, BNHC P 206, VD 16 P 1158.
- 51B. *Rosarium* II. Hagenau 1504.V.14. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 125, BNHC P 207, VD 16 P 1159.
- 51C. *Rosarium* III. Hagenau 1507.VIII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 145, BNHC P 208, VD 16 P 1160.
- 51D. *Rosarium* IV. Hagenau 1508.XII.2. Gran ny. Rynmann kiad. [Augsburg]. – 2°
RMK III 151, BNHC P 209, VD 16 P 1161.
52. *Rosarium* I–IV. Venezia 1585–1586 Ziletti ny. & kiad., Bozzola [Brescia], Grif-
fio, Marchetti [Brescia], Zenaro kiad. – 4°
RMK III 752, BNHC P 210, EDIT 39553, 47322, 52604.
53. *Rosarium* I–IV. Venezia 1589 Prati. – 4°
RMK III 792, BNHC P 211, EDIT 35949.
54. *Rosarium* I–IV. Brescia 1590 [Sabbio? Turlino? ny.] P. Bozzola, T. Bozzola,
Marchetti kiad. – 4°
RMK III 803, 5498, 5499, BNHC P 212, EDIT 27314, 28571.

A fenti összeállítás kihagyta a szakirodalomban említett, de példánnyal nem bizonyítható kiadásokat. A számításba vehető bibliográfiák közül csak a legfontosabbak kerültek be, hogy számuk – az áttekinthetőség végett – nem haladja meg

tételenként a négyet. Ugyancsak tudatosan figyelmen kívül maradt, hogy a *Biga salutis* szerzőségét a legutóbbi időkig a külföldi szakirodalomban többen újra meg újra – tévesen – Michael de Hungaria-nak tulajdonították.

Az idézett szakirodalom rövidítésének feloldása:

BNHC – *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. I–III.* Budapestini, 1990.

CIH – *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–III.* Bp. 1990.

EDIT – *Le edizioni italiane del XVI secolo: censimento nazionale. I–* Roma, 1985– – A még publikálatlan rész hozzáférhetősége az Interneten:

<http://edit16.iccu.sbn.it>

Gültlingen – GÜTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon au seizième siècle. I–* Baden–Baden, 1992–

H – HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum... I–IV.* Stuttgart – Lutetiae Parisiorum, 1826–1838.

Inv. chron. – *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle.* I– Paris, 1972–

Knihopis – *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl II. Část I–IX.* Praha, 1939–1967.

Renouard – RENOARD, Philippe: *Imprimeurs et libraire parisiens du XVIe siècle.* I– Paris, 1964–

RMK III – SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. 1–2. rész.* Bp. 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. 1–5. füzet. Bp. 1990–1996.

VD 16 – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. I–XXII.* Stuttgart, 1983–1995.

A két ferences munkái bizonyos átfedést mutatnak, hiszen Temesvári halálával megszakadt dogmatikai művének, a *Rosariumnak* (Rózsakert) negyedik kötetét Laskai fejezte be. Mind Laskai, mind Temesvári munkáinak áttekintését nehezíti az a körülmény, hogy azok közül az egy-egy prédikációs gyűjtemény három-három tagja között – a megjelentetés idejében is – szoros összefüggés mutatkozik. A *Biga salutis* (Az üdvösség szekere) és a *Pomerium* (Gyümölcsöskert) három-három részének (De tempore, De Sanctis és a Quadragesimale) közreadása időben viszonylag egymást gyorsan követően, sorozatszerűen történt. Itt fokozott figyelmet igényel az, hogy a *Pomeriumnak* a vasárnapokra (De tempore) és a szentek ünnepeire (De sanctis) szóló részek szövege olyan terjedelmes, hogy negyedréti alakú kiadások esetében a téli (pars hyemalis), ill. a nyári (pars aestivalis) részhez idővel külön-külön címlap készült, mert nagy terjedelme miatt célszerű volt mindkét művet két-két darabba kötetni. Sőt később mindkét részhez külön, összefoglaló címlapot is nyomtattak. Tovább nehezíti az áttekinthetőséget az, hogy Temesvári legkorábbi munkáját, az Istenanya tiszteletére írt beszédeinek gyűjteményét, a *Stellariumot*, mintegy negyedik részeként, a *Pomerium* kiadásaihoz csatolták.² Laskai

² Az 1498. évi *Stellarium* (8) fólió alakban készült, így az nem ízesült még pontosan a *Pomerium* 1498–1499-ben készült, negyedréti alakú kiadásához (31), jöllehet mindkettőt a Rynmann–Gran páros jelentette meg.

Biga c. művének *Quadragesimale* része, amelynek kézírata talán csak ekkorra készült el, ugyancsak a 16. század első évében látott először nyomtatásban napvilágot, és csatolták ettől kezdve a másik kettőhöz. Ugyancsak egyedül ezt a részt – egészen rendkívüli módon – a 17. században csehre lefordítva is kinyomtatták.

Laskai *Biga salutis*ának hét kiadása közül hatot Hagenauban, egyet Prágában készítettek. Temesvári *Stellarium*ának 21 kiadása közül egyet Bázelen, 11-et Hagenauban egyet Augsburgban, egyet Straßburgban, hármat Lyonban, kettőt Párizsban, egyet Nürnbergben és egyet Velencében állítottak elő. Az *Expositiónak* mindkét kiadása Hagenauban látott napvilágot. A *Pomerium* 20 kiadása közül 13 Hagenauban, egy Augsburgban, három Lyonban, kettő Párizsban, (közülük az egyik részben Rouanban), egy pedig Nürnbergben készült. A *Rosarium* négy kiadása közül egyet Hagenauban, kettőt Velencében és egyet Bresciában állítottak elő. Temesvári 47 kiadása közül tehát összesen Bázelen egyet, Hagenauban 27-et, Augsburgban kettőt, Straßburgban egyet, Lyonban hatot, Párizsban négyet, Nürnbergben egyet, Velencében kettőt és Bresciában egyet nyomtattak. Laskai két munkájának hét tételben 15 kiadványa, Temesvári négy munkájának 47 tételben 106 kiadványa ismeretes. Összesen tehát a két szerző hat művének 54 tételben 121 kiadványának számbavételéről van szó.

* * * * *

A fentiekben felsorolt 121 kiadvány közül csupán egyetlen egy nem árulja el, hogy hol, mikor és ki állította elő. Ez Temesvári elsőként megírt munkája, a *Stellarium* egyik kiadása (9. sz.). E kötet nyomdájának és elkészítése idejének hiánya az időrendi besorolásban gondot okoz. Szerencsére a 15. századi kiadványok, az ún. ősnymtatványok hiányzó impresszumadatainak meghatározásához a 19/20. század fordulóján az angol Robert Proctor és a német Konrad Haebler igen hatékony módszert dolgozott ki. Ennek alapján viszonylag nagy pontossággal és meglehetősen megnyugtató módon lehet kiegészíteni a hiányzó adatokat. Temesvári *Stellarium*ának említett, impresszum nélküli kiadása meghatározására elsőnek éppen Proctor vállalkozott, aki azt az abban alkalmazott három betűtípus alapján a bázeli Johann Amerbach műhely év nélküli termékei közé sorolta.³ Alig másfél évtized után – ugyanezt a példányt – az időközben immár Haebler által tökéletesített módszer felhasználásával – a British Museum alapvető és példamutató ősnymtatvány-katalógusa a bázeli Jakob Wolff de Pfortzheim 1497–1499 között készített termékei közé sorolta.⁴ Ezt a meghatározást azután valamennyi mértékadó ősnymtatvány-katalógus a mai napig kivétel nélkül mind magáévá tette.⁵

³ PROCTOR, Robert: *An Index to the early printed books in the British Museum*. London, 1898. 7640. sz.

⁴ *Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum*. P. III. London, 1913. 778. IA 37733.

⁵ Így legutóbb a világ legnagyobb ősnymtatvány-gyűjteménye is: *Bayerische Staatsbibliothek. Inkunabelkatalog*. (BSB-Ink) Bd. IV. Wiesbaden, 1998. P-136.

A kiadvány elkészítésének pontos időmeghatározása, a nyomtatvány előállításához felhasznált három betűtípus datált kiadványokban egyidejű alkalmazása 1497 és 1499 között mutatható ki.⁶ A datálás e három éven belül a betűtípusok használata alapján tovább már nem pontosítható. Éppen erre vállalkozott más megközelítésben Borda Lajos,⁷ aki a bázeli kiadvány elkészültét az 1499. év második felére helyezte. Indoklása szerint a *Stellarium*ot Hagenauban a *Pomerium* három részével időben mindig igen közel együtt jelentették meg.⁸ Ez alól csupán egy kivétel akad 1499-ben, amikor is a *Pomerium*mal (37) párhuzamosan nem jelent meg a *Stellarium*. Ezt Borda azzal magyarázta, hogy éppen ekkor készült bázeli kiadás (9) miatt e művel – pillanatnyilag – telített volt a piac.

Temesvári a *Stellarium*át már 1480–1483 között vetette papírra, de az elsőként 1498. V. 2-án látott nyomtatásban napvilágot (8.). A legkorábbi megjelentetése a most vizsgált két szerzőnek Laskai *Bigájának* 1497. VII. 27-én megjelent *De sanctis* (1A) és az 1498. I. 22-én elkészült *De tempore* része (1B) ezt időben röviddel megelőzte.

Feltűnő, hogy a fentebb említett bázeli nyomtatvány az egyetlen e városból Laskai és Temesvári 121 kiadványa között. Így valahogy nem illeszkedik a két hazai szerző munkáinak 1497-től évtizedeken át folyamatosan kiadott sorozataiba, amelyek élén különben minden esetben az augsburgi Johannes Rynmann kiadó megbízásából a hagenai Heinrich Gran által nyomtatott kiadványok⁹ állnak. A szakirodalomban több helyen is olvasható az a feltételezés,¹⁰ hogy Rynmann érdeme Temesvári kézírata értékének felismerése, annak Németországba hozatala.

Rynmannak jól érzékelhető módon kulcsszerepe volt a két magyar ferences műveinek a német nyelvterület könyvpiacára juttatásában, így érdemes ő vele valamivel behatóbban is foglalkozni.¹¹ A württembergi Öhringen városkában született (Stuttgarttól északra) 1455–1460 között. Származási helyét kiadványain – legalább is Temesvári és Laskai könyvein – neve mellett, szinte hangsúlyosan, mindig feltüntette. Ezzel szemben Augsburgot, ahol jelentős kiadói tevékenységét kifejtette, csak egészen kivételesen jelölte meg ugyanezekben a helyeken. (A két

⁶ Jakob Wolff tevékenysége az 1492 és 1518 közötti évekből ismeretes. Vö. BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden, 1982. 32.

⁷ 1. jegyzet 11.

⁸ 1498–1499: (8) & (31), 1501: (10) & (33) és (11) & (34), 1502: (12) & (35) ... 1520: (26) & (49) összesen nem kevesebb, mint 11 alkalommal.

⁹ Gran tevékenysége az 1489 és 1527 közötti évekből ismert: BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171.

¹⁰ Így pl. Adriányi Gábornál: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Bd. VII. (Hamm, 1994). Sp. 174–178.

¹¹ Életrajzi adatainak és tevékenységének legalaposabb összefoglalása, amelyen ez az összefoglalás is készült: GERMAN, Wilhelm: *Der Buchhändler Johannes Rynmann von Öhringen 1460–1522*. = Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte 1914. 155–194.

hazai szerző művein egyetlen alkalommal sem.)¹² 1485–1490 között Nürnbergben dolgozott, mint „puchtrucker”. Önálló nyomdásztevékenysége nem ismeretes, így vagy alkalmazott volt, vagy betűmetsző, ill. betűöntő lehetett. Ez utóbbi a valószínűbb.¹³ 1491-től immár véglegesen Augsburgban könyvkereskedést nyitott, ahol két év múlva a polgárságot is elnyerte. Mint új vállalkozó nyilván mindent megtett, hogy üzletét felvirágoztassa. (Ebben igen csak eredményes volt, mert néhány év alatt sikerült magát és családját – hatalmas összeg ellenében – a Hohenlohe gróftól a jobbágyi kötöttségből kivásárolnia.) Az új vállalkozásoknál a kapcsolatok személyes kiépítése volt mindig a leghatékonyabb módszer. Különböző helyeken (pl. 1508-ban Heidelbergben) mozgó könyvraktárainról is lehet tudni. Vagyis minden korszerű eszközt megragadott könyvkereskedése fellendítése érdekében. Az egyik életrajzi forrás¹⁴ szerint ekkoriban igen sokat utazott mind Németországban, mind külföldön. Ez megerősíti azt a fenti feltételezést, amely szerint Rynmann a budai és a pesti ferenceseknél járva személyesen vette fel a kapcsolatot Temesvárral és Laskaival. Kétségtelen, hogy kiadói tevékenysége megkezdésének első évében, vagyis 1497-ben már közreadta a *Biga salutisnak*” a szentek ünnepeire írt részét (1A).

Rynmann augsburgi kiadói tevékenységét az 1497–1522 közötti időből több mint kétszáz könyve tanúsítja. Leginkább teológiai és prédikációs irodalom megjelentetésével foglalkozott.¹⁵ Érdekes párhuzam érzékelhető, hogy a legtöbb prédikációs kötet, amelyet megjelentett, a két említett magyar ferencesen kívül, két passauai szerző (Paul Wann és Michael Lochmair) munkája. Rynmann kiadói tevékenységének első három évében (1497–1499) az említett négy szerző tucatnyi kötetén kívül mindössze két további könyvet jelentetett meg. Úgy tűnik, hogy a kiadói tevékenységének megkezdése előtt megtett utazásai során e két passauai szerző prédikációs könyvei is megragadhatták figyelmét.¹⁶

¹² Ennek azután az lett a következménye, miután legtöbb kiadványát a hagenau Grannal nyomtatta, hogy őt is az általa kiadott könyvek többségében hagenau kiadónak tartották (pl. VD 16 XXV. 121–122.).

¹³ Erre utalhat egyik 1502-ben készített kiadványa, amelynek zársoraiban ez olvasható „Impressit ex archetypo Johannes Rynmannus Augustensis: characterum venetorum opifex et ingeniosus” (VD 16 R 4014). A könyv azonban az augsburgi Johann Otmar műhelyében készült (VD 16 XXV. 17γ).

¹⁴ WIBEL, Johann Christian: *Hohenlohische Kyrchen- und Reformations-Historie. I–III*. Onolzbach, 1752–1755. III. 215. Az 1498. évben szülővárosában kelt oklevél Rynmannról így írt: „...etliche Jare ein Handel vnnd gewerbe mit gedruckten büchern vnd anderm In vßwerdig konnigreichen vnd Nationen, auch in Nidern vnnd hohen Teutzschen landen gefurt vnnd alle Jar grosse vnnd weyte reyßen getan.”

¹⁵ LANDMANN, Florenz: *Der Augsburgische Buchhändler Johannes Rynmann und die von ihm in den Jahren 1497–1522 verlegten Predigtbücher*. = Kirche und Kanzlei 1930. 35–44.

¹⁶ Wann ugyan 1489-ben már elhunyt, de a két magyaron kívül Lochmair „felfedezése” is Rynmann érdeme lehet.

Rynmann nevezhető az első, szorosabb értelemben vett kiadónak Németországban,¹⁷ vagyis olyan vállalkozónak, akinek nem volt saját nyomdája.¹⁸ A könyvnyomtatás első századaiban a mai értelemben vett kiadók, vagyis akik a könyv elkészítésének költségét vállalták annak minden hasznával, ill. ráfizetésével, gyakorlatilag mind könyvkereskedők voltak. Így kiadványaikon nevük mellett általában a „librarius” vagy „bibliopola”, ill. „Buchführer” megjelölés olvasható. A tipográfusok maguk évszázadokon át egyben kiadók is voltak, vagyis az alkalmi megrendeléseken kívül saját kockázatukra állítottak elő termékeik kisebb-nagyobb részét. A legjellegzetesebb ilyen kiadvány a naptár volt, amely egyik legbiztosabb anyagi alapot biztosított a régi idők nyomdászainak. Közülük, akik idővel anyagiilag kellően megerősödtek, nem ritkán abbahagyták ezt a mesterséget (vagy „művészetet”, ahogy ők inkább szívesebben jelölték magukat). Tipográfiai felszerelésüktől megválva a továbbiakban könyvkereskedőként, egy részük pedig kiadóként is tevékenykedett.¹⁹

Rynmann több nyomdászt is foglalkoztatott könyvei elkészítéséhez, azonban Temesvári és Laskai kiadását már egytől-egyig a hagenai Gran-féle műhellyel állíttatta elő számára. Ráadásul nem is keveset! Laskainak – az egyetlen 17. századi, prágaitól eltekintve – valamennyi kiadása, míg Temesvárinak a 106-ból pontosan a fele, vagyis 53.

Az 1497-ben kialakult együttműködés az augsburgi kiadó és a hagenai nyomdász számára egyaránt meghatározó jelentőségű volt.²⁰ Mind Rynmann,²¹ mind Gran²² mással közösen is jelentetett meg ugyan nyomtatványokat, mégis a két magyar szerző munkái alkották mindkettőjük számára egyaránt tevékenységük rendkívül jelentős részét. Mintaképpen a 16. század első négy évét összesítve kiderül,

¹⁷ BENZING, Josef: *Die deutschen Verleger des 16. und 17. Jahrhunderts*. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens*. XVIII. Frankfurt a. M., 1977. 1250. has.

¹⁸ A könyvnyomtatás korai időszakában a latin nyelvű munkáknál az impresszumban általában a kiadóra (bibliopola) az „expensis”, „impensis”, „sumptibus” stb., a nyomdászra (chalcographus, artis impressoriae magister) pedig az „arte”, „cura”, „labora”, „opera” „industria”, „impressit” stb. szavak közül egy, vagy nem ritkán több is utal.

¹⁹ Jó példa erre a magyarországi származású Petrus Ungarus (Pierre Hongre), aki 1482–1501 között Lyonban nyomtatott, majd 1510-ben ugyanott már „bibliopola”-ként adott ki könyvet más, helyi műhelyben nyomtatva. Vö. GÜTLINGEN, Sybille von: *Bibliographie des livres imprimés à Lyon. Avec la collaboration de René Badagos [recte Badogos]*. I.–Baden-Baden, 1992–8.

²⁰ Közös kiadványaik száma 112. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 171. – BENZING, Josef: *Bibliographie haguenvienne*. Baden-Baden, 1973. 7–44.

²¹ Rynmann nyomdásza: magában Augsburgban Johann Otmar (pl. VD 16 R 4014), Erhard Oeglin (pl. VD 16 M 4465) és Jakob Wacker (pl. VD 16 A 4462), Nürnbergben Hieronymus Höltzel (pl. VD 16 B 123), Bázalban az 1499. évi *Stellarium* kapcsán már említett Jakob Wolff, de csak egy évtizeddel később (pl. VD 16 M 5640) és Adam Petri (pl. VD 16 J 784), Straßburgban Johann Knobloch sen. (pl. Grannal hármásban VD 16 H 1566).

²² Gran kiadói Rynmannon kívül: Bázalban Wolfgang Lachner (pl. VD 16 F 1888), Speyerben Konrad Hist (pl. VD 16 S 7358), Ulmban Paul Götz (pl. VD 16 J 804). Ugyancsak Ulmból, de már Rynmann halála után Johann Gruner (pl. VD 16 V 263)

hogy a hagenai nyomdász 37 kiadványa egy kivételével mind az augsburgi kiadó rendelkezésére készült. A 36 közül nem kevesebb, mint 29 Temesvári és Laskai munkája. Mindössze hétnek nem magyar a szerzője. E kiadó-nyomdász páros nagyon szoros együttműködését ugyancsak számszerűen jól bizonyítja, hogy Rynmann 1522-ben bekövetkezett halála után Gran 1523–1528 között mindössze hat művet nyomtatott, vagyis évente átlagosan egyet, míg ennek előtte 22 éven át összesen több mint kétszázat, vagyis évente mintegy tizet.²³

Temesvári és Laskai műveinek kimagaslóan legjelentősebb megjelentetője tehát az augsburgi Rynmann és a hagenai Gran együttesen volt. Időrendben a következő ilyen, a magyar ferencesek műveit közreadó nyomdász-kiadói páros mindkét tagja Augsburgban működött: Johann Otmar nyomdász²⁴ és id. Johann Schönsperger kiadó. 1502-ben az ő gondozásukban látott napvilágot a teljes *Pomerium* (36.) és hozzá a *Stellarium* (13.). Itt érdemes megjegyezni, hogy Schönsperger eredetileg nyomdász volt 1481–1520 között,²⁵ és mint ilyen, rendkívül színvonalas munkájával kimagaslott kortársai közül. Miksa császár udvari nyomdászként készített számára több, a korabeli nyomdászat csúcsteljesítményei közé tartozó kiadványt.²⁶ 1502-ben azonban már kiadóként más nyomdással is készíttetett könyveket. Ilyen az említett Temesvári sorozat, de ugyanebben az esztendőben, Nürnbergben is foglalkoztatott más tipográfust.²⁷

Az 1505–1506. években újabb páros vállalkozott a Temesvári-féle sorozat (39. és 16.) megjelentetésére: a stráßburgi id. Johann Knobloch,²⁸ mint nyomdász és a kölni Johannes de Ravensberg,²⁹ mint kiadó. Knoblochnak az 1500–1528 közötti években kifejtett tevékenysége több száz kiadványával jelentősnek mondható. Feltűnő, hogy az említett kölni kiadón kívül 1508–1515 között rendszeresen csak a fentiekben szerepelt hagenai Gran nyomdával volt kapcsolata, még pedig ez esetben Knobloch mint kiadó és nem nyomdász.³⁰ A stráßburgi Martin Flachnál ugyancsak kiadó volt Knobloch 1511-ben,³¹ amíg az ugyancsak stráßburgi Paul Götz kiadó 1514-ben Knoblochnál nyomtatott.³² Magyarországi kapcsolatai is voltak: a budai Urbanus Kaym könyvkereskedő 1515-ben két tankönyvet is készíttetett Knoblochnál.³³ Ezzel szemben a kölni kiadó nevéhez csupán Temesvári munkáinak ez a megjelentetése köthető. Ravensberg 1507-ben Párizsban az egyetem

²³ A statisztikák a VD 16 alapján készültek.

²⁴ Johann Otmar 1502 és 1514 között dolgozott Augsburgban. Vö. BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 14.

²⁵ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 13.

²⁶ Ilyen az imádságoskönyve (1513), a „Teuerdank” (1517 és 1519) és a „Gilgengart” (1520).

²⁷ Pl. Nürnbergben Hieronymus Höltzelt (VD 16 P 4288).

²⁸ 1500–1528 között dolgozott (BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 438.)

²⁹ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1239. has.

³⁰ VD 16 A 2955, G 4054, V 1248, W 3334, H 1994, ZV 14934, S 6057, S 6058.

³¹ VD 16 T 369.

³² VD 16 J 373.

³³ *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet ... 5. füzet.* Bp. 1996. 273.

könyvkereskedőjeként tevékenykedett „in vico S. Jacobi sub signo trium coronarum”.³⁴ Ma mindössze három, párizsi kiadványa ismeretes.³⁵

Időrendben a következő, nem a Gran–Rynmann páros által közreadott Temesvári kiadások 1509-ben Lyonban készültek. Ezzel a magyar ferences munkáinak megjelentetése kilépett a német nyelvterületről. Ráadásul e francia városban, ebben az évben két különböző nyomdában állították elő Temesvári munkáját: augusztusban Jacques Sacon fólió (42. és 19.), novemberben pedig Jean Cleyn negyedréte alakban (43. és 20.).

Jacques Sacon a Temesvári-féle *Pomeriumot* (42.) – természetesen az ahhoz immár állandóan társított *Stellariummal* (19.) – vagyis mind a négy művet ugyanarra a napra (1509. aug. 8) keltezve a nürnbergi Anton Koberger kiadó megrendelésére készítette. Így kézenfekvő a magyarázat, hogy miképpen lépte át a magyar ferences munkáinak megjelentetése a német nyelvterületet, ahol az összes korábbi kiadása napvilágot látott. A német kiadó kora kimagaslóan legnagyobb nyomdájának tulajdonosa volt. Amint fentebb erről már szó esett, a gazdaságilag megerősödött nyomdászok egy idő után a könyvek előállítására helyett, mint kiadók és könyvkereskedők, inkább csak annak forgalmazásával foglalkoztak. A már a 15. század hetvenes éveinek elejétől nyomtató Koberger a 16. században első éveiben hagyott fel ezzel a tevékenységével. 1513-ban bekövetkezett haláláig főleg kiadóként működött.³⁶ Természetesen nem csak Lyonban, de Bázelen³⁷ és Straßburgban is³⁸ nyomtatta kiadványait. Visszatérve Saconra, magyar szempontból fontos, hogy nála készült – a nyomdász és a kiadó nevének feltüntetése nélkül – az esztergomi misekönyv 1501. május 6-án kelt kiadása.³⁹ Úgy tűnik kölcsönösen elégedettek voltak a Temesvári-sorozat közös elkészítésével, mert tucatnyi további kiadvány jelent meg 1510–1522 között Jacques Sacon és Anton Koberger nevével.⁴⁰ A lyoni tipográfus különben főleg a helybeli kiadók számára dolgozott: jó fél tucat számára állított elő könyvet.⁴¹ De további német kapcsolattal is rendelkezett, mert pl. Würzburg számára is állított elő misekönyvet.⁴²

A Saconnál augusztusban elkészült és négy darabból álló Temesvári-sorozat felkelthette egy másik lyoni nyomdász, a Svábföldről érkezett Jean Clein érdeklődését. Miután a Sacon által Koberger számára előállított Temesvári-sorozat példányai a nürnbergi kiadóhoz kerültek, Cleyn érdemesnek tartotta azt lyoni terjesztésre

³⁴ RENOARD, Philippe: *Répertoire des imprimeurs parisiens*. Paris, 1965. 361, 463.

³⁵ MOREAU, Brigitte: *Inventaire chronologique des éditions parisiennes du XVIe siècle. I*. Paris, 1972. 1507: 59, 63, 193. sz.

³⁶ BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 351, *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

³⁷ VD 16 B 2579.

³⁸ VD 16 N 1514.

³⁹ RMK III 102.

⁴⁰ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 215–260. – Természetesen az idősebb Koberger 1513. október 3-án bekövetkezett halála után azonos nevű fia értendő.

⁴¹ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 205–258.

⁴² GÜTLINGEN *i. m.* (19. jegyzet) 213. 44.

előállítani Az ő ottani tevékenysége az 1496–1530 közötti évekből ismeretes. Német származását számos kiadványán a neve mellé helyezett „Alemannus” jelzővel működése során folyamatosan hangsúlyozta.⁴³ 1509. november 23-i keltezéssel közreadta a *Pomerium* nagybőjti részét (43C) negyedréti alakban. Ez könnyebben forgatható, mint a Sacon által néhány hónappal előbb kiadott fólió formátum, de ennek megfelelően ugyanaz a szöveg jóval vastagabb köteteket töltött meg. Feltehetően 1509 utolsó negyedében nyomtatta ki a Temesvári-sorozat három további tagját (43A, 43B, 20.) de dátum nélkül, ami szokatlan a Temesvári és Laskai kiadványok esetében. Ráadásul ez az egyetlen olyan Temesvári-, ill. Laskai-sorozat, amely nem nyomdász-kiadó páros vállalkozásában jelentettek meg: Clein ezek szerint a maga kockázatára készítette el ezeket a köteteket.

Clein üzleti kapcsolatait rendszeresen fenntartotta szülőhazájával. Jó példa erre az, hogy – Saconnal párhuzamosan – a nürnbergi Koberger kiadó részére nyomtatott több könyv is. Ezek közül 1513-ban még a műhelyalapító Anton számára.⁴⁴ Az ő halálakor azonos nevű fia még csupán 13 éves volt, így nagykorúságáig unokabátyja, Johann Koberger volt a gyám.⁴⁵ Ezt követően immár az ő, vagyis Johann megrendelésére több kiadványt is készített Cleyn 1516–1518 között.⁴⁶ De ő természetesen más kiadók számára is nyomott könyveket: így a lyoni Vincent de Portonariis de Tridino és Étienne Gueynard, dit Pinet, a párizsi Engelbert de Marnef, az angersi Jean Alexandre. De itáliai kapcsolatai is voltak: pl. Asti városából Baldassare Gabiano kiadó.⁴⁷

Időrendben a következő lyoni Temesvári-sorozat mind a négy kötete az 1514. év során látott napvilágot Bernard Lescuyer műhelyében, amelynek kiadója az említett nürnbergi Johann Koberger volt (22. és 45.). Az ő ilyen jellegű működése 1526-ig ismeretes, amelynek során Thomas Anselm hagenauai és Adam Petri bázeli nyomdász munkáját is igénybe vette.⁴⁸ A lyoni tipográfusnak az 1513–1521 közötti években folytatott tevékenységének emlékét ma mindössze 16 kiadványa őrzi, amelynek tehát egynegyede Temesvári műve. Lescuyer Johann Kobergernek ezeken felül még más könyvet is nyomtatott. Leginkább a lyoni kiadó, Étienne Basignana foglalkoztatta. Liturgikus kiadványokat azonban viszonylag széles körben állított elő: nem csupán a saját költségén megjelentett franciaországi Belley és Vienne egyházmegyék, de fél Európa számára is: Krakkótól (Poznań számára), Trieren át Barcelonáig.⁴⁹

Három évvel a lyoni Lescuyer-féle Temesvári-féle sorozat megjelentetése után a francia fővárosban is napvilágot látott ugyanez a négy mű Jean Bienayse mű-

⁴³ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 128–152.

⁴⁴ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 140. 54.

⁴⁵ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

⁴⁶ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 145. 72 – 145. 7 – 147. 87.

⁴⁷ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) 129. 7 – 130. 10 – 134. 28 – 135. 36 – 136. 39. – 139. 53 – 148–149. 93–94.

⁴⁸ BENZING: *i. h.* (17. jegyzet) 1189. has.

⁴⁹ GÜTLINGEN: *i. m.* (19. jegyzet) III. (1995). 102–105.

helyében (24. és 47.). Ráadásul – minden korábbi kiadástól eltérően – nyolcadrét alakban. A tipográfus korábban kiadó volt Rouenban, majd 1510–1521 között Párizsban dolgozott, mint könyvkereskedő, kiadó, nyomdász és betűöntő. Kizárólag csak a Temesvári kötetek megjelentetésének évében, 1517. esztendőben nyomtatott egyedül: korábban Jacques Ferrebouc, később Jean Kerbriant volt a társa. A ma ismert 17 darabból álló nyomdai tevékenységének középpontjában breviáriumok és miscelánok készítése állt a legkülönbözőbb egyházmegyék (pl. az angliai Salisburytól a norvégiai Trondheimig) és rendek (pl. premontreiek, cisztertek, ferencesek, domonkosok) számára. Néhány prédikációs kötetet is készített, így Temesváriét is.⁵⁰

Párizs – Velence mellett – az akkori idők nyomdászatában kimagaslóan vezető helyet töltött be. Egyidejűleg sok-sok tucat kiadó és nyomdász dolgozott egyre fejlettebb szervezeti megoldásokkal. A költségek megosztása végett a nyomdászok egy-egy közösen készített, nagyobb lélegzetű munka megjelentetéséhez öntött betűik és (vagy) könyvdíszek egy részét – ideiglenesen – átengedték az immár így kialakult közös vállalkozásnak. Ugyanígy jártak el a kiadók is, hogy a nyomtatás költségének kockázatát csökkentsék. Így más a 15. század végétől egyre gyakoribb volt ez a megoldás: a megosztott kiadás (édition partagée). Ennek a Temesvári-sorozatnak így három kiadója is volt: Poncet La Preux, Jean Petit és François Regnault. Mindhármuk neve együtt szerepel a szedett kolofonban. Az elkészült példányok végére – az egymás között előzetesen megállapított számú példányra – rányomták az illető kiadó jelvényét. Így elvben e sorozat mind a négy tagjából három-három változat létezik. A Bienayse-féle műhely kiadványainak módszeres feldolgozására – hála annak, hogy a betűrendben viszonylag elől foglal helyet – már sor került, a fentiekben körvonalazott és a rendkívüli fejlettség miatt igencsak bonyolult, párizsi körülmények között. Ennek során még arra is fény derült, hogy a *Quadragesimale* kötet szedéséhez a füzetek jelentős részénél más nyomda (feltehetően Nicolas Bérauld vagy Pierre Le Roy) betűit használták.⁵¹ Az említett kiadók közül Poncet La Preux könyvkereskedői és kiadói tevékenysége 1498 és 1559 között ismertes.⁵² A könyvek korának legnagyobb párizsi közreadója, Jean Petit volt, aki kb. 1492–1530 között működött,⁵³ amíg François Regnault (apa és fiú) 1501 és 1540 között.⁵⁴

Temesvári sorozatának másik párizsi kiadására 1521-ben került sor, az előzővel azonosan, ugyancsak nyolcadrét alakban (27. és 50.). Ez alkalommal is Temesvári mind a négy kötetét megjelentette François Regnault kiadó. Ő az első, négy évvel korábban megjelentetett, párizsi Temesvári-sorozat egyik közreadója volt. Úgy tűnik, hogy beváltnak tekintette e művek forgalmazását, és ezért vállalkozott, immár egyedül, annak újbóli kinyomtatásának megrendelésére. François Regnault névvel

⁵⁰ RENOARD: *Imprimeurs...*, i. m. III. 440–456.

⁵¹ RENOARD: *Imprimeurs...*, i. m. III. 597. sz.

⁵² RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 268–269.

⁵³ RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 339–341.

⁵⁴ RENOARD: i. m. (34. jegyzet) 362–364.

1501 és 1540 között két személy is tevékenykedett: apa és fia. 1521-ben már nem élt az idősebb, így a fiatalabb vezette ekkor a családi könyvkereskedést. A családnak szoros kapcsolatai voltak Rouen városával. Így pl. az ifjabb Regnault is ott halt meg.⁵⁵

Különlegessége e sorozatnak, hogy az összes korábbi kiadásoktól eltérően a négy kötet nem ugyanannál a nyomdásznál készült, sőt az egyik nem is Párizsban. Az 1521. április 5. napján elkészült De sanctis részt Rouen-ban Pierre Olivier állította elő, aki ott 1501 és 1530 között tevékenykedett.⁵⁶ Előbb Jean de Lorraine, majd Jean Mauditier társaként, de 1506-tól immár egyedül. Számos roueni kiadón kívül több párizsi, caeni, angersi, sőt angliai megrendelésére is dolgozott. A helyi kiadók közül az első években különösen kiemelkedő szerepet töltött be Olivier megrendelői között Pierre Regnault. Nyilván az ő rokona volt a párizsi François Regnault, aki számára a roueni nyomdász már 1511-től folyamatosan készített kiadványokat, és néhány év múlva Olivier legfontosabb parterévé vált egészen 1525-ig.⁵⁷ Temesvári *Quadragesimale* kötetének, amely hónap és nap megjelölése nélkül viseli az 1521. évszámot, nyomtatója a betűtípusok tanúsága szerint a párizsi Jean Cornillau,⁵⁸ aki az 1518–1530 közötti években dolgozott.⁵⁹ A Regnault-féle Temesvári-sorozat másik két kötete, a *Stellarium* és a *Pomerium* De tempore része 1521. június 18. és szeptember 20. napokra keltezve hagyta el Pierre Vidoue párizsi sajtóját. Az ő munkássága az 1510–1543 közötti évekből ismeretes.⁶⁰

A négy darabból álló Temesvári-sorozatnak van még egy nürnbergi kiadása is, amely 1518–1519-ben készült az ifjabb Anton Koberger megbízásából, de immár nem Lyonban, mint ahogy ezt apja és unokabátyja tette korábban, hanem Nürnbergben Johann Stuchs műhelyében (25. és 48.). Az apai műhelyt öröklő nyomdász tevékenysége az 1509–1535 közötti évekből ismeretes.⁶¹ Viszonylag ritkán nyomott mások számára 1512-től, és akkor is legtöbbit – éppen ezzel a Temesvári sorozattal növelve e kiadványok számát – Anton Koberger részére. Más nürnbergi kiadók is rendelték nála egy-egy kiadványt: Wolfgang Huber, Zacharias Eyb, Jörg Glockendon jun.⁶² De a tiroli Schwazban tevékenykedett Kaspar Rosenthal, a bécsi Lukas Alantsee, de a cseh Jan Šimar is készítették Johann Stuchs-szal egy-egy könyvet.⁶³ Az ifj. Koberger, a 15. század végének „nyomdászkirálya” id. Anton Koberger volt, akinek műhelyében 24 könyvsajtó és több mint száz alkalmazott dolgozott.

⁵⁵ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 362–364.

⁵⁶ *Répertoire bibliographique des livres imprimés en France au seizième siècle*. 22. Baden-Baden, 1975. 38–71.

⁵⁷ *Répertoire* (56. jegyzet) 48–49, 52, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64.

⁵⁸ MOREAU: *i. m.* (35. jegyzet) III. 198. sz.

⁵⁹ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 94.

⁶⁰ RENOARD: *i. m.* (34. jegyzet) 428–429.

⁶¹ BENZING: *i. m.* (6. jegyzet) 353–354. – Gutenberg Jahrbuch 1954. 130–132.

⁶² VD 16 H 2002, H 2014, B 1160.

⁶³ VD 16 M 5079, S 4144, H 5117.

Ehhez képest azonos nevű fiának kiadói tevékenysége igencsak szerénynek mondható. A bázeli Adam Petri és a hagenai Thomas Anshelm & Johann Alberti mellett – a Temesvári-sorozatot elkészítő Johann Stuchson kívül – csupán az ugyancsak nürnbergi Friedrich Peypust foglalkoztatta kiadványai elkészítéséhez.⁶⁴ Érdekes, hogy a Koberegerek által kiadott három Temesvári-sorozatot három különböző személy adta közre: az id. Anton (19. és 42.) 1509-ben, a gyám Johann (22. és 45.) 1514-ben és az ifj. Anton (25. és 48.) 1518-ben.

Az eddig felsorolt nyomdászok és kiadók állították elő, ill. hozták forgalomba a mohácsi vész előtt Laskai és Temesvári valamennyi munkáját és kiadását. E két szerző homiletikai és teológiai tartalmú könyveinek közreadását a reformáció megszakította. Ezt követően évtizedekig nem látott nyomtatásban napvilágot Temesvári egyetlen műve sem. A tridenti zsinatot követő évtizedekben – elsősorban Itáliában, de Németországban is⁶⁵ – sorra megkísérelték újra megjelentetni a Luther fellépte előtti időkben kedvelt, így számos kiadást megért és elsősorban a papság által olvasott könyveket. A 15.–16. század fordulója előtti és utáni két-két évtized ilyen jellegű munkái láttak egy évszázaddal később újra napfényt újra nyomtatott formában. A gyakorlat azonban azt mutatta, hogy a reformáció első évtizedei olyan változást okoztak a római egyházon belül is, hogy a korábbi írásközösül a prédikációgyűjtemények a hallgatóság számára immár „porossá” váltak: megjelentetésük néhány kiadási próbálkozás után szinte kivétel nélkül folytatás nélkül maradt.

Hosszú szünet után Temesvári két művét is megjelentették a 16. század utolsó két évtizedében, de nem a német, vagy francia nyelvterületen, ahogy ez korábban történt, hanem Itáliában. Itt volt az ellenreformáció különösen erős, és a nyomdászat rendkívül fejlett. Temesvári legkorábban írt munkája a *Stellarium* 1586-ban látott napvilágot Velencében Giovanni Antonio Bertano gondozásában (28.). Az ő nyomdászati tevékenysége az 1570–1599 közötti évekből ismert. A mintegy másfélszáz könyv közül, amelyet előállított alig fél tucat készült más kiadó megrendelésére. Közülük még a legtöbbször kiadója Damiano Zenaro volt. Temesvári könyvét is Bertano saját kockázatára jelentette meg.⁶⁶ Ő különben nagyon sok más prédikációgyűjtemény közreadására vállalkozott. Úgy tűnik nem sok sikerrel, mert a *Stellarium*nak ez egyben az ismert utolsó kiadása.

A másik Temesvári-féle munka, amelyet Itáliában 1585 és 1590 között három alkalommal is kinyomtattak (52, 53. és 54.), a szerző írásai közül időrendben éppen az utolsó, a Laskai által befejezett *Rosarium*. Ez nem kifejezetten prédikációkat tartalmaz, hanem az ilyen jellegű könyveknek az egyházatyák műveinek igénybevételével a lelkipásztori tevékenységben történő gyakorlati felhasználását segítő kézikönyv. Ezzel magyarázható, hogy míg a tridenti zsinatot követően a reformáció előtti idők legkedveltebb beszédgyűjteményeinek újra történő megjelentetése

⁶⁴ VD 16 A 4180, P 1819, V 1183, B 5594, T 626.

⁶⁵ Pl. Michael de Hungaria *Sermones tredecim* művének más címmel közreadott kiadásai Kölnben, 1611-ben és 1621-ben. Vö. BORSA Gedeon: *Michael de Hungaria élete és művének nyomtatott kiadásai*. Bp. 1997. 120–127.

⁶⁶ EDIT CNCT 2685.

sorra kudarcot vallott, ezzel szemben a *Rosariumot* Itáliában – jóval később – többször is megjelentették. A négy kötetes munka első kiadása 1503–1508 között jelent meg a Gran-Rynmann páros gondozásában (51.). Érdekes módon ez visszhang nélkül maradt, mert többször nem is látott nyomtatásban napvilágot évtizedeken keresztül. Éppen ezt a német nyelvterületen ezek szerint nem kelendő művet adták ki Velencében és Bresciában háromszor is a 16. század vége felé. De a *Rosarium* itáliai sikerét a beszédegységgyűjteményektől eltérő módszerén kívül az a törekvés is segíthette, hogy azt közreadói minél jobban olvashatóbbá és használhatóbbá igyekeztek tenni: Ennek érdekében egyrészt túlnyomó részben feloldották a korábbi számtalan rövidítésjelet, másrészt mutató készült hozzá. Jól érzékelhető tehát az igyekezet, hogy ezt a nem éppen friss írást minél kelendőbbé tegyék. E törekvés nem is maradt hatás nélkül, amit a fél évtizeden belüli három kiadás igazol.

Az első kiadás (52.) nyomdászja, Francesco Ziletti 1585. augusztus 13-án V. Sixtus pápának címzett ajánlásában panaszkodott arról, hogy Temesvári munkáját méltatlanul elfelejtették. Az eredeti kiadáshoz is csak nehezen jutott hozzá, amelyet végül is Aloysius Balbustól kapott meg, aki ügyvéd és neves könyvgyűjtő volt Velencében.⁶⁷ A hagenai szöveget a lapszéli jegyzeteken kívül alcímekkel tagolták Velencében, a helyesírást következetesebbé tették jobban közelítve a klasszikus latinhoz (pl. „questio” helyett „quaestio”). Mindezekon felül a frissítés legfontosabb eszköze a mutató, amely az itáliai kiadásokhoz készült. Ezt a munkát, amint erről egyedül az 1589. évi kiadás (53.) címszövege tájékoztat, feltehetően Cipriano Guidi és Gabriele Rossi domonkosok végezték el.⁶⁸ Ennek a mutatónak jelenlétét mindhárom itáliai kiadás címlapján külön is feltüntette.⁶⁹

Jóllehet a három kiadás szövege azonos, azonban nem egyetlen szedésről készült, hanem három alkalommal szedték ki Temesvári, ill. Laskai szövegét. A mutató levélszámmal és annak négy hasábjára betűvel hivatkozott. Hogy ez a fáradságos munkával készült új rész változtatás nélkül használható legyen a két későbbi kiadásban is, ezeknél az egész munka szövegének szedését hasábonként mindig szóra pontosan az első kiadással azonosan kellett zárni. De nem csak hasábonként, hanem igen sűrűn soronként pontos az utánszedés. A három mutató összevetéséből kiderül, hogy ennek utalásai meglehetősen pontatlanok, ami pedig a vesztét jelenti a keresett szövegrész megtalálásnak. Így pl. az „Actus triplex” hivatkozása 1586-ban a helyes „217d”, 1589-ben ez „218d”-re és 1590-ben „317d”-re torzult. Ebből az is kiviláglik, hogy a harmadik szedés az első és nem a második alapján történt. Érdemes még megjegyezni, hogy mindhárom kiadásban fűzetjelzőt használtak. Ez a mű címének igen apró betűkkel szedett rövidítése a kötetszámmal

⁶⁷ Luigi (Aloysio) Balbi l. ADELUNG, Johann Christoph.: *Fortsetzung und Ergänzung zu Christian Gottlieb Jöchers Allgemeinem Gelehrten-Lexicon. I.* Leipzig, 1784. 1360. has.

⁶⁸ Nunc denuò summa cura, ac diligentia ab innumeris mendis, quibus non sine gravi studiosorum damno erat refertum, expurgatum, ac illustratum per r.r.p.p. Ciprianum Lucencem, Venetiis Academicum Uranicum, ac Gabrielem Rubeum Venetum, almi ord. S. Dominici. – cf. Quetif, Jacobus – ECHARD, Jacobus: *Scriptores ordinis praedicatorum.* Paris, 1719–1721. Suppl. Noviss. 6.

⁶⁹ Cum rerum notabilium indice.

(pl. Aur. Ros, Tom.1), amelyet minden ív első lapjának legalján balra szedtek. Erre a nagyobb nyomdáknak azért volt szükség, mert azokban párhuzamosan több munkát állítottak elő, és az ívek az egyes munkafázisban (pl. szárítás) könnyen összekeveredtek. A füzetjelző segítségével ellenőrizhető volt, hogy idegen művek, vagy a *Rosarium* más köteteinek füzetei nehogyan tévedésből belekeveredjenek az összehordásakor. Mindhárom esetben – eltekintve a második kiadás első 12 füzetenél tapasztalható egyenetlenségektől – a füzetjelző az első és a harmadik levélen áll. Ebből megállapítható, hogy a füzeteket két ívből állították össze oly módon, hogy az elsőt a másodikra helyezték, majd a kettőt együtt hajtogatták össze.

A három most tárgyalt kiadás közül kettő is olyan, hogy több kiadó közös vállalkozásaként jelentették meg. Erről, a fejlett könyvkereskedelemre jellemző megoldásról a fentiekben, Párizs kapcsán már szó esett. A *Rosarium* első itáliai kiadása esetében (52.) ez a francia fővárosban tapasztaltnál is színesebb. Itt ugyanis két városból (Velence és Brescia), öt különböző személy neve szerepel négyféle címlapon, nem csupán jelvényükkel különböztetve meg egymást, mint Párizsban.

A négy kötetből álló *Rosarium* velencei nyomdája Francesco Ziletti volt, aki mint nyomdász és könyvkereskedő (egyben kiadó) 1568–1587 között dolgozott, és mintegy 300 kiadványa ismeretes. Mind a saját, valamint mindkét felesége (Giacomina Bevilaqua és Felicita Valgrisi) révén a velencei nyomdászat jeles családjaihoz tartozott. Több társsal is dolgozott időnként, majd 1584-ben a tucatnyi tagból álló, Società dell’Aquila kiadói egyesülés alapításában is részt vett.⁷⁰ Mindéből világosan érthető, hogy kiterjedt kapcsolatai alapján több személyt is bevont Temesvári *Rosariuma* megjelentetésébe. A négy kötetből álló munkát 1585-ben kezdte nyomtatni, amint ez a második kötet végén álló kolofonból és Ziletti V. Sixtus pápához ez év nyarán írt és a fentiekben már említett ajánlásából kiderül. Azonban mind a négy kötet címlapján a nyomdász és kiadó Ziletti neve mellett az „1586” évszám olvasható. Felette – a címlap közepén – az első kötetben az említett pápa arcképe, míg a három további kötetben Ziletti üstököst viselő jelvénye látható.⁷¹

A többi kiadó nevével ellátott példányokat is mind ugyanarról a szedésről nyomtatták, csupán a címlap közepén álló jelvényt, ill. képet és az utolsó sorban álló kiadó nevét változtatták meg. Ilyen formában látott napvilágot e Temesvári mű Damiano Zenaro nevével és az ő égő szalamandrát ábrázoló jelvényével.⁷² Az ő kiadói tevékenysége az 1563–1600 közötti évekből és jóval több, mint háromszáz általa megjelentetett műből ismeretes. Számos velencei társával közösen jelentetett meg könyveket. Ő is tagja volt, akárcsak Ziletti, a Società dell’Aquilának.⁷³ „Venetiis sumptibus P. Marię Marchetti” megjelöléssel, de Ziletti jelvényével a címlapon, is megjelent a *Rosarium* 1586-ban. Pietro Maria Marchetti azonban

⁷⁰ EDIT CNCT 247.

⁷¹ ZAPPELLA, Giuseppina: *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento. I–II.* Milano, 1986. II. 369. sz.

⁷² ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 1016. sz.

⁷³ EDIT CNCT 294.

Bresciában volt 1578–1600 között kiadó. Több mint száz ismert kiadványán mindig feltüntette ezt a városnevet.⁷⁴ Ez azonban kivétel lehet, mert a nyomtatás egyértelműen azonos a Ziletti nevével készülttel, akinek neve a második kötet végén az 1585. évszámmal itt is megtalálható. Hasonlóan szokatlan az immár negyedik változata az ugyanezzel a Ziletti-féle szedéssel készült Temesvári műnek címlapján álló legalsó sor: „Venetiis apud Ioan. Gryphium, sumptibus Petri Bozolae. A címlapon griffmadarat ábrázoló jelvény látható, amelyeket mindketten használtak.⁷⁵ Ebből azt kell gondolni, mintha Gryphius nyomtatta volna a munkát. Pedig a szedés egyértelműen azonos a Ziletti-félével. Giovanni Griffio jun. mint nyomdász 1579–1599 között készített közel száz könyvből tudott, de kiadói tevékenysége eddig ismeretlen volt.⁷⁶ Pietro Bozzola kiadó az 1574–1590 között Bresciában és Cremonában végzett munkásságának alig kéttucatnyi termékét tartja a szakirodalom számon.⁷⁷ 1586-ban feltehetően Bresciában volt, amire egyrészt a fentebb említett Pietro Maria Marchetti, valamint e mű alább ismertetendő 1590. évi bresciai kiadása alapján lehet következtetni, mert ezen a kiadáson Bozzola kapcsán városnevet nem tüntettek fel a *Rosariumon*.

Köblös Zoltán, aki a szakirodalomban elsőként különböztetett meg ebből a velencei kiadásból három változatot (Zenaro, Ziletti, Griffio), úgy vélte, hogy mind-egyik más és más szedésről készült.⁷⁸ Ennek bizonyítékát abban látta, hogy a levélszámozás összevetése során eltéréseket észlelt a három különböző névvel megjelent kötetek között. Ilyeneknek minősítette, ahol az egyikben ugyanazon a helyen van, ill. nincs szám, vagy ha egyikben hibás, míg a másokban helyes szám látható. Sajnos ez az ellenőrzés a szedésnek éppen olyan helyén történt, ahol a szedés a nyomtatás közben a legsérülékenyebb, vagy is a szegélyeken. Itt ugyanis, ha az öntött betűk hasábjai nem voltak elég feszesen egymáshoz szorítva, úgy eldőlhettek vagy besüppedhettek. Ez esetben a nyomtatáskor a papír nem ért az öntvénynek a betű, vagy szám alakját mutató, kidomborodó részéhez, így az a könyvben azután nem látható. A levélszám hiánya tehát erre vezethető vissza. A másik, Köblös által észlelt eltérésnek, vagyis helyes és helytelen számozásnak pedig az a magyarázata, hogy a régi tipográfusok a nyomtatás során észlelt hibákat igyekeztek a szedés megigazításával – legalább a még ezt követően előállított példányokban – menet közben kijavítani. Köblös a három eltérő névvel ellátott címlapú példányoknak a levélszámozásban általa észlelt eltéréseit táblázatba foglalta. Ebből is egyértelműen kiviláglik, hogy azokban olyan azonos hibák (ismétlődő, kimaradt, hibás számok) találhatóak, amelyeket csakis azonos szedéssel magyarázhatók. Ez utóbbiak száma különben jóval nagyobb, mint az önálló szedésre – alaptalanul – gyanút adó eltérések.

⁷⁴ EDIT CNCT 255.

⁷⁵ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) I. 209, II. 706. és 710. sz. hasonló, de nem azonos.

⁷⁶ EDIT CNCT 552.

⁷⁷ EDIT CNCT 735.

⁷⁸ Erdélyi Múzeum 1906. 264–267.

Temesvári e munkájának első itáliai kiadása nyilván sikeres volt, mert 1589-ben Velencében címlapján „apud Fioravantem à Prato & socios” megjelöléssel hasábra pontos utánszedésben ismét napvilágot látott (53.). Prati 1584–1618 között tipográfus volt, aki főleg a „Società Minima” részére dolgozott.⁷⁹ Ez az egyetlen ismert kiadványa ennek a nyomdásznak a 16. századból, amely a „társai” megjelölést viseli.⁸⁰ A címlapon Prati jelvénye foglal helyet.⁸¹ Úgy tűnik, hogy e nagyobb lélegzetű, négy kötetből álló kiadvány megjelentetésének költségeit a meg nem jelölt nevű társaival osztotta meg.

A *Rosarium* harmadik itáliai kiadása 1590-ben látott napvilágot „Brixiae” hely-megjelöléssel három, különböző nevet viselő címlappal (54). Közülük kettő részt vett ugyanennek a munkának Velencében Ziletti által nyomott, korábbi kiadásában: Pietro Maria Marchetti és Pietro Bozzola. (Ez utóbbi akkoriban ifj. Giovanni Griffio társaságában.) A harmadik személy, aki részt vállalt ennek a bresciai kiadásnak megjelentetésében Tommaso Bozzola volt, aki ugyancsak kiadóként működött 1566–1600 között, és talán Pietro apja volt.⁸² Arra lehet gondolni, hogy az első velencei közös vállalkozás sikerén felbuzdulva mind Velencében, mind Bresciában – egymástól függetlenül, de időben csaknem párhuzamosan – annak újabb megjelentetésébe fogtak. (Míntha megerősítené ezt a feltevést az, hogy a bresciai szedéséhez a korábbi és nem a későbbi velencei kiadást használták, amint erről fentebb szó volt.) Az 1590. évi bresciai kiadásnak tehát három változat van, amely csupán a címlap alsó felében (a jelvény és a megjelentető neve) tér el egymástól. Ez egyik Pietro Bozzola, a másik Tommaso Bozzola, azonos griffmadaras, ezek szerint családi jelvényel⁸³ és a harmadik Marchetti, Aldus-féle jelvényel, amelyet a bresciai kiadó is használt.⁸⁴ Sajnos a nyomdászra csupán következtetni lehet, mert a könyv egyik változata sem tünteti fel azt. Ebben az időben Bresciában két olyan nyomdász is tevékenykedett, aki mind a Bozzola család, mind Marchetti számára évtizedeken keresztül dolgozott: Vincenzo Sabbio és Policreto Turlino.⁸⁵

A fentiekben kísérlet történt a középkor végi két legnagyobb hatású magyar szerző munkáit kiadó és nyomtató személyekről vázlatos kép nyújtására. Ezen a kissé remélhetőleg egyben sikerült némi bepillantást nyújtani a könyvek készítésének és forgalmazásának akkori helyzetéről.

⁷⁹ EDIT CNCT 576.

⁸⁰ EDIT CNCT 4060.

⁸¹ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 26. sz.

⁸² EDIT CNCT 344.

⁸³ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) II. 703. sz.

⁸⁴ ZAPPELLA: *i. m.* (71. jegyzet) I. 51, II. 48. sz.-hoz hasonlít, de azzal nem azonos.

⁸⁵ BORSA Gedeon: *Clavis typographorum librorumque Italiae 1465–1600. I–II.* Budapestini, 1980. II. 294.

GEDEON BORSA

Les éditeurs des ouvrages de Osualdus de Lasko et de Pelbartus de Themeswar

Aucun d'autres auteurs de la Hongrie des 15-16e siècles ne connaît plus d'éditions de ses ouvrages que les deux franciscains, Osualdus de Lasko et Pelbartus de Themeswar. Évidemment, les deux écrivaient en latin, langue internationale de la science de l'époque, ainsi leurs noms autant dans leurs livres que dans la littérature spéciale figurent en forme latinisée, respectivement Osualdus de Lasko (Oswaldus de Lasco) et Pelbartus de T(h)emeswar (T(h)emeswar).

La bibliographie de leurs ouvrages et des éditions ignore systématiquement les publications dont certains auteurs avaient donné nouvelle aux 19e-20e siècles, mais dont l'existence n'est pas prouvée par un exemplaire retrouvé. Il est presque certain, que ces „éditions” ne sont que des „phantômes” bibliographiques, nés de malentendu, ou d'erreurs d'écritures.

Des 121 volumes répertoriés 73, c'est-à-dire la plupart, sont publiés par Johannes Rynmann, éditeurs et bibliopole d'Augsburg (1491-1522). En Allemagne il était le premier éditeur sans atelier d'imprimerie. Aux premières années de son activité, il avait recherché partout en Europe des ouvrages, dignes d'être publiés. Ainsi avait-il fait la connaissance des deux auteurs franciscains et de leurs ouvrages manuscrits, dans les deux couvents franciscains situés sur le territoire de la capitale hongroise actuelle.

Parmi leurs ouvrages c'étaient les volumes de sermons, que Rynmann avait fait paraître en plusieurs éditions par l'atelier de Heinrich Gran à Hagenau. Ces éditions ont été reprises – jusqu'en 1521 – par plusieurs éditeurs de Bâle, d'Augsburg, de Strasbourg, de Lyon, de Paris et de Nürnberg. A partir cette dernière date, par l'influence de la Réforme, aucun des ouvrages des deux franciscains hongrois n'était pas édités pendant plusieurs décennies.

Au moment de la Contre-Réforme, surtout en Italie on avait fait paraître en longue série des ouvrages répandus au tournant des 15e et 16e siècles. C'était le cas de Pelbartus également (1585-1590, à Venise et à Brescia), mais le succès leur avait manqué, car les vieux sermons n'avaient plus tellement d'influence aux croyants que jadis. Il est une exception curieuse, l'édition d'un volume de sermons d'Osualdus au 17e siècles à Pragues, et de plus, traduit en tchèque.